

S. KRINICKAITĖ

DĖL LIETUVIŲ KALBOS PRIEŽASTINIŲ VEIKSMAŽODŽIŲ

Priežastiniais (kauzatyviniais) laikytume visų pirma tuos išvestinius veiksmažodžius su priesagomis *-(d)inti*, *-(d)yti*, kurie sudaro opozicijas su pirminiais veiksmažodžiais. Pagal formaliuosius morfologinės – darybinės raiškos požymius galima skirti penkis priežastinių veiksmažodžių tipus:

1) priežastiniai veiksmažodžiai, kurie sudaro opozicijas su pirminiais, turinčiais kitą šaknies balsių kaitos laipsnį ir infiksą *-n-* arba formantą *-st-* esamojo laiko formose, pvz.: *dygti* // *daiginti*, *gesti* // *gadinti*;

2) priežastiniai veiksmažodžiai, kurie sudaro opozicijas su pirminiais, turinčiais kitą šaknies balsių kaitos laipsnį, pvz.: *geti* // *girdyti*, *augti* // *ugdyti*;

3) priežastiniai veiksmažodžiai, kurie sudaro opozicijas su pirminiais, turinčiais infiksą *-n-* arba formantą *-st-* esamojo laiko formose, pvz.: *blukti* // *blukinti*, *smilkti* // *smilkyti*;

4) priežastiniai veiksmažodžiai, kurie sudaro opozicijas su pirminiais, neturinčiais jokių kitų skirtumų, pvz.: *svilti* // *svilinti*, *augti* // *auginti*;

5) priežastiniai veiksmažodžiai (denominatyvinės kilmės) su priesaga *-inti*, sudarantys opozicijas su veiksmažodžiais, turinčiais koresponduojančią priesagą *-ėti*, pvz.: *gražėti* // *gražinti*, *lėtėti* // *lėtinti*.

Šias opozicijas sudarančių pirminių veiksmažodžių esamojo ir būtojo laiko fleksijos priklausomai nuo kamieno gali būti *-a -o* arba *-ia, -ė*, o priežastinių – *-a, -o* (su priesaga *-(d)inti*) arba *-o, -ė* (su priesaga *-(d)yti*).

Tokiu būdu priežastinių veiksmažodžių opozicijos savo formaliaisiais požymiais aiškiai išsiskiria iš kitų, būsenos ir veiksmo veiksmažodžių opozicijų – vidinės ir išorinės diatezės (*birti* // *berti*), sangražinių ir nesangražinių veiksmažodžių (*rengtis* // *rengti*). Žymiai sunkiau apibrėžti priežastinių veiksmažodžių opozicijų semantiką.

Įprasta laikyti, kad priežastiniai veiksmažodžiai „reiškia veiksmą, kuris yra pagrindinių veiksmažodžių reiškiamo veiksmo priežastis“¹, t.y. „veiksmą, vykdomą tam, kad kas nors dėl jo vyktų, pasidarytų“². Pvz.: *gesiname*, kad *gestu*,

¹ Lietuvių kalbos gramatika. – V., 1971, t. 2, p. 264.

² Jakaitienė E., Laigonaitė A., Paulauskienė A. Lietuvių kalbos morfologija. – V., 1976, p. 110.

*užgestų, baltiname, kad baltų*³. Taigi išėitų, kad pagrindinių ir priešastinių veiksmazodžių opozicijos išreiškia semantinę būsenos ir „tyčinio“, kauzuojančio veiksmo opoziciją.

„Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ (V., 1972) ši reikšmė priskiriama taip pat vidinės ir išorinės diatezės opozicijoms. Veiksmazodžių poros *linkti* || *lenkti*, *lūžti* || *laužti*, *plisti* || *plėsti*, *plyšti* || *plėsti*, *sklisti* || *skleisti*, *trūkti* || *traukti* laikomos priešastinėmis opozicijomis. Tai jau gali rodyti, kad priešastiniai veiksmazodžiai, kuriuos mes išskyrėme pagal formalius požymius, reikšmės atžvilgiu taip ryškiai nesiskiria nuo vidinės ir išorinės diatezės veiksmazodžių.

Bet, kita vertus, didžioji dauguma vidinės ir išorinės diatezės opozicijų DLKŽ nėra susietos kaip priešastinės. Veiksmazodžių poros *birti* || *berti*, *dužti* || *daužti*, *džiūti* || *džiauti*, *gniūžti* || *gniaužti*, *griūti* || *griauti*, *ižti* || *iežti*, *kilti* || *kelti* nelaikomos opozicijomis. Šis nenuoseklumas ypač krinta į akis, kai sugretiname priešpriešą *lūžti* || *laužti*, kuri laikoma priešastine, su priešprieša *griūti* || *griauti*, kuri žodyne nenurodoma ir kurios nariai DLKŽ pateikiami kaip savarankiški, semantiškai nesusiję žodžiai. Mes nesame linkę kaltinti žodyno autorius nenuoseklumu. Kaip parodė ne vienas tyrinėtojas⁴, leksikografinis žodžio aprašymas, nepaisant pasitaikančių klaidų ir atsitiktinumų, dažnai atspindi reikšmingus to žodžio semantinės struktūros požymius. Dėl to žodyninė praktika gali būti rimtas pamatas semantikos tyrinėjimams. Tai, kad dauguma formos atžvilgiu susijusių veiksmazodžių DLKŽ nesiejami priešpriešų, galima paaiškinti tuo, kad yra pakitusios tų veiksmazodžių reikšmės. Kai kurios reikšmės yra tapusios populiariesnės už tas reikšmes, kurios būdingos opozicijų nariams (plg. *birti* || *berti*; *Jam veidą beria*), taip pat kai kurios reikšmės yra benykstančios (plg. *dygti* || *diegti*; *Laikas svogūnus diegti*). Dėl tokių priešastinių šie veiksmazodžiai kalbos vartotojų sąmonėje gali būti semantiškai nesiejami.

Tačiau paanalizavus tuos veiksmazodžius, kurie DLKŽ yra susieti kaip pagrindiniai ir priešastiniai, paaiškėja, kad panašus daugiareikšmiškumas ir reikšmių kitimas būdingi ir šiems veiksmazodžiams. Plg. *sklisti* || *skleisti* ir *skleisti sparnus*; *trūkti* || *traukti* ir *traukti ratus*; *Prie lango labai traukia*; *Manęs ten niekas netraukia*. Tokiu būdu, matyt, kad vienokį ar kitokį veiksmazodžių porų traktavimą žodyne lėmė ne koks tvirtesnis tų žodžių semantinis ryšys, o pati iliustracinė medžiaga, tų žodžių vartojimo kontekstai, užfiksuoti kartotekoje. Iš viso

³ Jakulienė A. Priešastinių ir parūpinamųjų veiksmazodžių skyrimo kriterijai. — Kalbotyra, 1975, t. 26(1), p. 78.

⁴ Сазонова И. К. Семантический фактор в формировании вторичного лексического значения: Канд. дис. — М., 1975; Степанов Ю. С. Вид, залог, переходность (балто-славянская проблема. II). — Изв. АН СССР. Сер. лит-ры и языка. — М., 1977, т. 36 (2), с. 135—152.

to būtų galima daryti išvadą, kad pagrindinių ir priešastinių veiksmažodžių (*birti* // *berti* tipo) semantinė sąsaja kalbos vartotojų sąmonėje nėra reikšminga. Semantiškai jie yra susiję tik kaip būsenos ir veiksmo veiksmažodžiai, pgl. *rengtis* // *rengti*. Dėl to turbūt būtų netikslu manyti, kad priešastiniai veiksmažodžiai reiškia veiksmą, vykdomą tam, kad kas įvyktų, t.y. kad jų semantinę struktūrą galima nusakyti formule 'būsena + jos kauzacija'. Pastaroji reikšmė jiems būdinga tik atskirais vartojimo atvejais.

Čia aptarėme pirminių veiksmažodžių opozicijas. Tas pats pasakytina ir apie pagrindinių ir išvestinių veiksmažodžių opozicijas. DLKŽ jos taip pat traktuojamos dvejopai. Vienos yra laikomos priešastinėmis, pvz.: *augti* // *auginti*, *blukti* // *blukinti*, *dygti* // *daiginti*, *gesti* // *gadinti*, *gerti* // *girdyti*, *gyti* // *gydyti*, *grįžti* // *gražinti*, *gulti* // *guldyti*, *lakti* // *lakinti*, *lipti* // *laipinti*, *lipti* // *lipdyti*, *prasti* // *pratinti*, *pūti* // *pūdyti*, *rėkti* // *rėkdyti* ir kt., o kitos – *aiškėti* // *aiškinti*, *augti* // *ugdyti*, *balti* // *balinti*, *bręsti* // *brandinti*, *būgti* // *bauginti*, *bukti* // *bukinti*, *busti* // *budinti*, *dusti* // *dusinti*, *junkti* // *junktyti*, *lesti* // *lesinti*, *lėtėti* // *lėtinti*, *mirti* // *marinti*, *misti* // *maitinti*, *rūkti* // *rūkyti*, *virsti* // *vartyti* ir kt., – kaip opozicijos nenurodomos. Tarp vienu ir kitu opozicijų jokių esminių semantinių skirtumų nėra (vgl. opoziciją *lakti* // *lakinti*, kuri laikoma priešastine, ir *lesti* // *lesinti*, kuri opozicija nelaikoma). Tai rodytų, kad pati priešastingumo reikšmė yra daugiau kontekstinė, o ne būdinga priešastiniams veiksmažodžiams kaip leksinei-semantinei veiksmažodžių grupei. Šios reikšmės, matyt, nesustiprina ir darybinės priesagos *-(d)inti*, *-(d)yti*, kurios dažnai pažymi iteratyvinį veiksmą. Pvz., *vartyti* žodyne apibrėžiamas kaip iteratyvinis (*versti* // *vartyti*), o opozicija *virsti* // *vartyti* žodyne nenurodoma, nors iš lingvistinio taško tai būtų klasikinis priešastinės opozicijos pavyzdys, atitinkantis ide. archetipą **uortéje-ti* // **uérte-ti*, s. sl. **vortiti*, analogiškas s. ind. *várdhate* // *vardháyati* (kai iteratyvinė forma opozicijoje su intransyviu būsenos veiksmažodžiu tampa priešastine).

Taigi, matyt, reikėtų pripažinti, kad dabartinės lietuvių kalbos pagrindinių ir priešastinių veiksmažodžių opozicijos specialios reikšmės neturi ir reiškia semantinę opoziciją „būsena // veiksmas“, neišsiskirdamos reikšmės atžvilgiu nuo vidinės ir išorinės diatezės opozicijų (*birti* // *berti*) bei sangražinių ir nesangražinių veiksmažodžių opozicijų (*rengtis* // *rengti*). Priešastinių veiksmažodžių atsiradimas (kaip ir derefleksivizacija), matyt, buvo padiktuotas kalbos poreikio tam tikras būsenas įprasminti kaip subjekto veiksmą. Tos būsenos, kurios negali būti įprasintos kaip subjekto veiksmas (pvz., *akmenėti*, *kempėti*), yra nusakomos būsenos veiksmažodžių, kurie neturi koresponduojančių priešastinių atitikmenų.

„Tyčini“, kauzuojantį veiksmą priešastiniai veiksmažodžiai reiškia tik atitinkamuose vartojimo kontekstuose. Todėl, mūsų manymu, priešastiniai veiksma-

žodžiai gali būti išskiriami į atskirą grupę tik pagal minėtus formaliuosius darybinius požymius, pridūrus nebent dar tą požymį, kad priešastiniai veiksmažodžiai daugeliu atvejų gali būti apibūdinami kaip stipresnio valdymo tranzityvieji veiksmažodžiai.

Apskritai ide. kalbose galima skirti 4 kauzatyvumo raiškos būdus: sintaksinį, analitinį, morfologinį – darybinį ir leksinį. Sintaksinis, kai kauzatyvumą lemia sintaksinė veiksmažodžio aplinka (angl. *she works her servants too hard* ‘Ji verčia savo tarnus per sunkiai dirbti’), ir analitinis, kai kauzatyvumas reiškiamas pagalbiniu žodžiu (angl. *to make laugh* ‘juokinti’, pranc. *faire rire* ‘juokinti’), būdai būdingiausi naujosioms analitinėms ide. kalboms. Morfologinė – darybinė kauzatyvumo raiška (šaknies balsių kaita, darybinės priesagos) būdinga senosioms sintetinėms ide. kalboms, pvz.: go. *alan* ‘valgyti’ || *aljan* ‘valgydinti’, *ligan* ‘gulėti’ || *lagjan* ‘paguldyti’; s. isl. *hléja* ‘juoktis’ || *hlægja* ‘juokinti’; sva. *hâhan* ‘kyboti’ || *hengen* ‘kabinti’; s. ind. *várdhate* ‘auga’ || *vardháyati* ‘augina’; s. sl. *бѣдѣти* ‘бодрствовать’ || *будити* ‘будить’.

Lietuvių kalboje, kaip kiekvienoje kitoje kalboje, rasime visų šių būdų pavyzdžių, bet būdingiausias būtų kaip ir senosioms ide. kalboms, morfologinis-darybinis priešastingumo raiškos būdas.

Bet dabartinės lietuvių kalbos požiūriu, blėstant šaknies balsių kaitos ir minėtų darybinių priesagų išraiškingumui, galima manyti, kad lietuvių kalbos priešastiniai veiksmažodžiai yra pasukę leksikalizacijos keliu.

К ВОПРОСУ О КАУЗАТИВНЫХ ГЛАГОЛАХ В ЛИТОВСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

1. К числу каузативных в литовском языке относятся производные глаголы с словообразовательными суффиксами *-(d)inti*, *-(d)yti*, вступающие в оппозиции с примарными глаголами. Данные оппозиции выражаются в форме противопоставления – отсутствие//наличие суффиксов *-(d)inti*, *-(d)yti*, а во многих случаях и в виде противопоставления аблаутных ступеней корня, отсутствия // наличия инфикса *-n-* или форманта *-st-* в формах настоящего времени, противопоставления корреспондирующих суффиксов *-inti*//*-ėti* и флексий.

2. Оппозиции некаузативных и каузативных глаголов четко выделяются только на основе формальных словообразовательных признаков. В отношении семантики, как показывают и их толкования в „Словаре современного литовского языка“, они не отличаются от оппозиций внешней и внутренней диатезы (типа *birti*//*berti*) и оппозиций возвратных и не-возвратных глаголов (типа *rengtis*//*rengti*), выражающих семантическое противопоставление ‘состояние// действие’. Специальное значение побуждения действия каузативным глаголам свойственно обычно только в определенных контекстах.